

ФЕНОМЕН ПОКОЛІНЬ У СІМ'ЯХ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Сліченко А. М.

*аспірантка кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-5297-6588
anfisaslichenko@gmail.com*

Ключові слова: *етнічні меншини, феномен поколінь, поліетнічна родина, сім'ї етнічних меншин, стосунки, предки, батьки, діти, онуки, зміна поколінь.*

Стаття висвітлює результати теоретичного дослідження проблеми феномену поколінь у сім'ях етнічних меншин: соціально-психологічний аналіз. Автор статті аналізує психологічні особливості людей різних національностей у різноетнічних сім'ях, розглядає таке поняття, як «феномен поколінь» і поняття зміни поколінь у рамках соціально-психологічного підходу, адже саме в сім'ї закладаються основи ставлення особистості до представників інших етнічних спільнот, і від того, яким буде це ставлення, залежить життя людини та суспільства загалом. Розкриваються поняття «поліетнічна родина», «сім'ї етнічних меншин». Аналізуються соціально-психологічні характеристики й особливості стосунків, які дозволяють виділити такі психологічні умови гармонізації взаємин у сім'ях етнічних меншин, як: спільність сімейних цінностей, повага до старшого покоління, узгодженість моделі виховання дітей, духовний рівень сумісності подружжя. Розглянуті поняття покоління як соціально-вікової сукупності людей, однаково віддалених у спорідненому відношенні від спільних предків (батьки, діти, онуки), що утворюють щодо них однаковий ступінь спорідненості за прямою лінією, а також потомство подружжя за рівнем спорідненості. Розкривається наявність міжпоколінної трансмісії культури від старшого покоління до молодшого і назад, як молодіжна інтерпретація сучасної ситуації та культурної спадщини впливає на старше покоління – батьків і прабабків. У статті наголошується, що у процесі історичного розвитку відбуваються значні зміни у відносинах між різними поколіннями людей. Основними результатами теоретичного дослідження проблеми феномену поколінь у сім'ях етнічних меншин є висновки про те, що в сучасному суспільстві, що розвивається стрімкими темпами, з абсолютно зміненими умовами життя людей, обставинами і законами, змінюється і ситуація в родинах. Проте в сім'ях етнічних меншин відроджуються, зберігаються та передаються від покоління до покоління власні національні традиції та звичаї, використовується рідна мова, уживається національна кухня, цінується національна культура.

THE PHENOMENON OF GENERATIONS IN THE FAMILIES OF ETHNIC MINORITIES: A SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Slichenko A. M.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5297-6588
anfisaslichenko@gmail.com*

Key words: *ethnic minorities, generational phenomenon, multiethnic family, families of ethnic minorities, relationships, ancestors, parents, children, grandchildren, generational change.*

The article sheds light on the results of a theoretical study of the problem of the generational phenomenon in the families of ethnic minorities: socio-psychological analysis. The author of the article sheds light on the psychological characteristics of people of different nationalities in multi-ethnic families, and considers such concepts as the phenomenon of generations and the concept of generational change within the framework of a socio-psychological approach, namely, in the family, the foundations of the individual's relations with representatives of other ethnic communities are laid, and from what these relations will be, which depends on the life of a person and society as a whole. Concepts are revealed: multi-ethnic family, concept of family of ethnic minorities. The socio-psychological characteristics and features of relationships are analyzed, which allow us to identify such psychological conditions for the harmonization of relationships in the families of ethnic minorities as the commonality of family values, respect for the older generation, the consistency of the child-rearing model, and the spiritual level of compatibility of spouses. The concept of a generation as a socio-age group of people, equally distant in terms of kinship from common ancestors (parents, children, grandchildren), forming in relation to them the same degree of kinship in a direct line, as well as the offspring of spouses by the level of kinship, is considered. It reveals the presence of intergenerational transmission of culture from the older generation to the younger and back, how the youth's interpretation of the current situation and cultural heritage affects the older generation – parents and forefathers. The article emphasizes that in the course of historical development, significant changes occur in relations between different generations of people. The main results of the theoretical study of the problem of the generational phenomenon in the families of ethnic minorities are the conclusions that in modern society, which is developing at a rapid pace, with completely changed living conditions of people, circumstances and laws – the situation in families is also changing. Meanwhile, in the families of ethnic minorities, their own national traditions and customs are revived, preserved and passed down from generation to generation, the native language is used, national cuisine is used, and national culture is valued.

Постановка проблеми. Соціально-економічні трансформації, що відбуваються, істотно впливають на всі сфери життя суспільства, включаючи інститут сім'ї, зокрема, на стійкість і стабільність стосунків в сім'ї. Процеси, що відбуваються в суспільстві, не завжди позначаються на сімейному житті прямо і безпосередньо, а переломлюються крізь призму індивідуальних психологічних особливостей членів сім'ї та специфіку їхніх стосунків.

Вирішення проблеми формування культури міжетнічних стосунків у сім'ї представлені у працях Ю.В. Арутюняна, Ю.В. Бромляя, Л.М. Дробижевої, В.В. Мархініна, Г.Т. Тавадова. Етнопсихологічні чинники функціонування міжетнічної сім'ї представлені у працях О.І. Донцова, В.С. Мухіної, Т.Г. Стефаненко, Ж.Т. Уталієвої, В.Ф. Мухамеджанової й інших.

Досліджували проблеми етнонаціональних культур в Україні такі вчені: Л. Аза, О. Вишняк, Н. Костенко, М. Михальченко, М. Наумова, А. Ручка, Л. Рязанова, Л. Скокова, Р. Шульга й інші.

Знати та правильно осмислювати психологічні особливості людей різних національностей у різноетнічних сім'ях – важливе завдання сучасної психології, оскільки саме в національно змішаних сім'ях відображені процеси етносоціального й етнодемографічного розвитку. Їх вивчення дозволяє краще зрозуміти ці процеси, глибше розкрити їхні закономірності та наслідки.

За минулі десятиліття змінилися погляди на сімейні цінності та рольову поведінку в сім'ї. Водночас сім'я виступає носієм традицій, звичаїв і духовної національної культури, що передається від покоління до покоління. Саме в сім'ї закладаються основи ставлення особистості до представників інших етнічних спільнот, і від того, яким буде це ставлення, залежить життя людини і суспільства загалом. У зв'язку із цим вивчення особливостей стосунків у поліетнічних сім'ях має велике значення як у теоретичному, так і у практичному аспектах.

Мета статті – визначити та проаналізувати психологічні особливості людей різних національностей у різноетнічних сім'ях, розглянути поняття «феномен поколінь» у рамках соціально-психологічного підходу. Розкрити поняття «поліетнічна родина», «сім'ї етнічних меншин». Розглянути поняття «покоління» як соціально-вікової сукупності людей, однаково віддалених у спорідненому відношенні від спільних предків (батьки, діти, онуки), що утворюють щодо них однаковий ступінь спорідненості за прямою лінією, а також потомство подружжя за рівнем спорідненості.

Результати дослідження. Важливість дослідження проблеми феномену поколінь в сім'ях

етнічних меншин: соціально-психологічний аналіз, підкреслюється багатьма дослідниками [6; 7; 11; 12]. Феномен поколінь у сім'ях етнічних меншин може бути представлено як сукупність таких аспектів: поліетнічна родина («різонаціональна сім'я», «міжнаціональна сім'я», «різноетнічна сім'я», «національно змішана сім'я», «міжетнічна сім'я»); сім'ї етнічних меншин; феномен поколінь; зміна поколінь. Отже, у контексті соціально-психологічного аналізу феномен поколінь у сім'ях етнічних меншин включає в себе сукупність чинників, від яких залежить, якими будуть стосунки в сім'ях етнічних меншин і суспільства загалом.

Під поліетнічною родиною («різонаціональна сім'я», «міжнаціональна сім'я», «різноетнічна сім'я», «національно змішана сім'я», «міжетнічна сім'я») у науковій літературі розуміється сім'я, члени якої мають різну національність чи етнічну приналежність [8]. У міжнаціональних сім'ях стосунки будують з урахуванням як особистісних і соціально-психологічних, так і етнопсихологічних особливостей одне одного. Водночас характер стосунків у цих сім'ях відрізнятиметься, оскільки їхні норми, правила, ролі формуватимуться під впливом норм, правил, рольових особливостей стосунків, прийнятих у їхніх етнічних культурах, особливо на певному етапі життя суспільства та зі зміною соціально-економічних умов життя. Аналіз соціально-психологічних характеристик і особливостей стосунків дозволяє виділити такі психологічні умови гармонізації взаємин у сім'ях етнічних меншин, як: спільність сімейних цінностей, повага до старшого покоління, узгодженість моделі виховання дітей, духовний рівень сумісності подружжя [9].

Перейдемо до аналізу поняття «сім'я етнічних меншин». Сім'я етнічних меншин утворюється у групі громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності один з одним. Згідно з типологією Ф. Гекманна, меншини виокремлюють за 3-ма базовими ознаками: походженням (шляхи формування), структурно-соціальним становищем у суспільстві, політичними орієнтаціями [5]. Уживають термін «етнічні меншини» (“ethnic minorities”) як більш широкий, що включає в себе всі типи етнічних спільнот у різні хронологічні періоди, водночас в етнічному аспекті ці спільноти не є українцями і не переважають їх чисельно, а також термін «національні меншини» для того часу, коли з'являється це поняття в науковому та суспільно-політичному дискурсі в світі й Україні [11].

Досліджували проблеми етнонаціональних сімей такі вчені, як: А.О. Корнох, В.Ф. Мухамеджанова, В.Н. Галяпина, Т.Г. Стефаненко й інші.

Аналіз теоретичної бази вчених доводить, що в сім'ях етнічних меншин подружжя будує взаємини

з урахуванням особистісних, соціально-психологічних і етнопсихологічних особливостей. Сім'ї, у яких усупереч уніфікації й асиміляції, зокрема в Україні, зберегли етнічну ідентичність. У сім'ях етнічних меншин відроджуються, зберігаються та передаються з покоління в покоління власні національні традиції та звичаї: використовується рідна мова, уживається національна кухня, національна культура.

У висвітленні поняття «феномен поколінь» дослідження ХХ–ХХІ ст. увиразнили наголос на двох протилежних позиціях в аналізі поколінь як соціальних феноменів, а також їх взаємодії в умовах культурного розвитку. З одного боку, покоління розумілися як «система взаємопов'язаних і взаємозалежних інтеракцій» (В. Шурбе) у сприйманні досвіду та конструюванні нової поліфігуративної реальності (Н. Еліас, Н. Луман, М. Мід, С. Паркінсон, В. Шурбе й інші). З іншого – поколінній взаємодії та взаєминам приписувався циклічний характер, зумовлений культурними та ментальними особливостями акторів і заостреннями соціальних конфліктів (М. Данилевський, К. Леонтьєв, А. Тойнбі, Л. Фойєр, Н. Хоув, О. Шпенглер та інші).

Під час розгляду проблеми міжпоколінної взаємодії важливо зрозуміти, що являють собою такі основні поняття: «феномен поколінь», «міжпоколінна трансмісія культури», «зміна поколінь».

«Феномен поколінь» – один із головних факторів, що сприяє зародженню динаміки історичного розвитку у сфері культури (К. Маннгейм). У класичній діалектиці є поняття «перехід у своє інше» (Г.В.Ф. Гегель), у якому фіксується закономірність змін, які відбуваються в характері життя на кожному новому витку її розвитку, а зміна поколінь – це діалектична єдність і боротьба різних вікових верств суспільства. Стосовно сімейної взаємодії зміна поколінь розглядається як перехід від одного покоління в сім'ї до кожного наступного покоління та передача знань, умінь і накопиченого досвіду від одного вікового шару сім'ї до іншого – від дітей до батьків тощо [4]. Згідно з такою думкою міжпоколінна трансмісія культури повинна включати і включає інформаційний потік не тільки від старшого покоління до молодшого, а й назад: молодіжна інтерпретація сучасної ситуації та культурної спадщини, безсумнівно, впливає на старше покоління – батьків і прабабків.

Розглянемо поняття зміни поколінь. Під поколінням у сім'ї розуміється соціально-вікова сукупність людей, однаково віддалених у спорідненому відношенні від спільних предків (батьки, діти, онуки), що утворюють щодо них однаковий ступінь спорідненості за прямою лінією [8]. Поколінням називають також потомство подружньої пари (або сукупності подружніх пар) за рівнем спорідненості [8; 14]. Покоління – це один зі способів упорядкування вікових груп. Теорія поколінь дає

дослідникам інструмент для аналізу змін у поглядах людства із плином часу.

Сутність і особливості зміни поколінь у сім'ях етнічних меншин підкреслюється соціально динамічним полем культурної та культурно-історичної пам'яті, яке проявляється в загальноприйнятих формах поведінки, сприйманні дійсності, поєднанні раціонально-життєвого й інтуїтивно-особистісного, індивідуального та загальнопоколінного, свідомого та несвідомого. Культура поколінь у сім'ях етнічних меншин є соціально-психологічною парадигмою накопичення, наслідування, збереження традицій; культура поколінь означувалася впливом на види та форми фігуративних зв'язків; контекстуальне вибудовування картин світу в етнічних родинах [5].

Зміна поколінь – це насамперед процес забезпечення наступності розвитку людського роду в період його якісного оновлення, становлення нового типу діяльності людей у галузі виробництва та культури.

Як зміст цього процесу можна виділити [14]:

- спільно-розділену діяльність дорослих і дітей щодо зміни умов життя;
- спільно-розділену діяльність дорослих і дітей щодо зміни сімейних відносин між поколіннями.

Поняття спільно-розділеної діяльності може бути розглянуте як діяльність членів сім'ї, спрямована на формування стосунків, міжособистісних відносин між різними поколіннями членів сім'ї, які проживають разом, під одним дахом, чи окремо [14].

У цьому зв'язку важливо наголосити, що незалежно від місця проживання відносини «дорослі – діти» та «діти – дорослі» у сімейній взаємодії є ставлення взаємне – рівно настільки, наскільки батьки, дідуся та бабусі вкладають душу в дитину, настільки і вона одухотворює їх. Характеризуючи сімейні стосунки в рамках зміни поколінь, важливо акцентувати увагу на психологічній сутності сім'ї, про яку можна говорити лише тоді, коли відносини в сім'ї є особистісно значущими та впливають на почуття всіх її членів, а також на їх мислення та поведінку. Тому, розглядаючи проблему поколінь у сім'ї, необхідно аналізувати всю сукупність відносин членів сім'ї та різних поколінь у ній, а також їхню значущість для кожного члена сім'ї та для кожного покоління в окремі періоди життя.

Висновки та перспективи дослідження.

У статті представлено результати теоретичного дослідження проблеми феномену поколінь у сім'ях етнічних меншин: соціально-психологічний аналіз. Під час розгляду й аналізу міжпоколінних стосунків і взаємодії в сім'ях етнічних меншин як важливої проблеми сучасного суспільства необхідно наголосити, що у процесі історичного

розвитку відбуваються значні зміни у відносинах між різними поколіннями людей.

У сучасному суспільстві, що розвивається стрімкими темпами, з абсолютно зміненими умовами життя людей, обставинами і законами, змінюється і ситуація в родинах. Нова ситуація соціального розвитку суспільства та стосунків, що існують між людьми різних поколінь у різноетнічних сім'ях, вимагає:

– по-перше, глибокого аналізу самого феномену поколінь, розуміння психологічних механізмів міжпоколінної сімейної взаємодії загалом;

– по-друге, глибокого осмислення проблеми зміни поколінь і стосунків, що існують усередині та між поколіннями, не лише вченими – філософами, психологами, педагогами, соціологами, а й кожною людиною, оскільки кожен із нас незмінно включений у ситуацію міжпоколінної сімейної взаємодії протягом усього свого життя.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вбачається розроблення експериментальної моделі та програми із цілеспрямованого формування психологічних умов гармонізації стосунків у сім'ях етнічних меншин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксьонова В.І. Міжкультурна комунікація як атрибут соціокультурної життєдіяльності суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. Вип. 45. С. 128–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2011_45_17
2. Берн Е. Ігри, у які грають люди. Клуб сімейного дозвілля, 2021. 256 с.
3. Безклубенко С.Д. Мистецтво як засіб комунікації. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Мистецтвознавство*. 2015. Вип. 32. С. 5–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2015_32_3
4. Довгань Н.О. Соціокультурна взаємодія поколінь: категорія культурного тексту. *Габітус / Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій*. Одеса, 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 155–159.
5. Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... Київ : Стило, 2000.
6. Євтух В.Б. Етнічність : Глосарій. Київ, 2009.
7. Корнюх А.О. Міжнаціональні шлюби у контексті сучасних глобалізаційних процесів. *Актуальні проблеми психології*. Житомир, 2012. Вип. 28. С. 142–150.
8. Кутявина Е.Е., Малышева С.К. Разноэтническая семья как среда формирования этнической идентичности личности. *Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского*. 2010. Вып. 2(18). С. 47–52.
9. Міронова І.С., Котляр Ю.В. Етнічні меншини. Словниково-документальні матеріали для слухачів секцій «Історія України», «Новітня історія України», «Історичне краєзнавство», «Етнографічне краєзнавство». Миколаїв, 2005.
10. Мухамеджанова В.Ф. Социально-психологические особенности супружеских взаимоотношений в моно- и полиэтнических семьях, проживающих в сельской местности : дисс. ... канд. психол. наук. Самара, 2006. 268 с.
11. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / кер. авт. кол. М.І. Панчук. Київ : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 356 с.
12. Новікова Л.В. Історія етнічних(національних) меншин в Україні. Одеса : ОНУ, 2018.
13. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення : монографія / П.П. Горностай та ін. ; за наук. ред. П.П. Горностая ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2014. 252 с.
14. Чепелева Н.В. Культурні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія і педагогіка». 2010. Вип. 14. С. 11–26.
15. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург : Питер, 1999.
16. Burgess R.L., Youngblade L.M. Social incompetence and the intergenerational transmission of abusive parental practices / eds. G.T. Hotaling et al. 1988.
17. Caspi A., Elder G.H.J. Emergent family patterns: The intergenerational construction of problem behaviour and relationships / eds. R. Hinde et al. Relationships within families, Oxford, UK : Oxford University Press, 1988. P. 218–240.
18. Farnicka M. W poszukiwaniu uwarunkowań transmisji międzypokoleniowej – znaczenie pełnionej roli rodzinnej w kontynuowaniu wzorców rodzicielstwa. *Psychologiczne Zeszyty Naukowe*. 2016.
19. Nossrat Peseschkian. Positive Family Therapy – Positive Psychotherapy Manual for Therapists and Families. Author House UK, 2016.

REFERENCES

1. Aksonova V.I. (2011). Mizhkulturna komunikatsiia yak atrybut sotsiokulturnoi zhyttiedialnosti suspilstva [Intercultural communication as an attribute of socio-cultural life of society]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii*, № 45. Pp. 128–140. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzdia_2011_45_17
2. Bern E. (2021). Ihry, u yaki hraiut liudy [Games people play]. “Klub simeinoho dozvillia”.
3. Bezklubenko S.D. (2015). Mystetstvo yak zasib komunikatsii [Art as a means of communication]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Mystetstvovoznavstvo*, № 32, pp. 5–13. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2015_32_3
4. Dovhan N.O. (2020). Sotsiokulturna vzaiemodiia pokolin: katehoriia kulturnoho tekstu [Sociocultural interaction of generations: a category of cultural text]. *Habitus / Prynchornomorskyi naukovo-doslidnyi instytut ekonomiky ta innovatsii. Odesa*, № 12, vol. 1, pp. 155–159.
5. Yevtukh V. (2000). Pro natsionalnu ideiu, etnichni menshyny, mihratsii.... [On the national idea, ethnic minorities, migrations...]. Kyiv : Stylos.
6. Yevtukh V.B. (2009). *Etnichnist : Hlosarii [Ethnicity : Glossary]*. Kyiv.
7. Korniyukh A.O. (2012). Mizhnatsionalni shliuby u konteksti suchasnykh hlobalizatsiinykh protsesiv [International marriages in the context of modern globalization processes]. *Aktualni problemy psykholohii. Zhytomyr*, № 28, pp. 142–150.
8. Kutuvina E.E., Malysheva S.K. (2010). Raznoetnicheskaya semya kak sreda formirovaniya etnicheskoy identichnosti lichnosti [Multi ethnic family as an environment for the formation of personal ethnic identity]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo*, № 2 (18), pp. 47–52.
9. Mironova I.S., Kotliar Yu.V. (2005) Etnichni menshyny [Ethnic minorities]. *Slovnkovo-dokumentalni materialy dlia slukhachiv sektiiv “Istoriia Ukrainy”, “Novitnia istoriia Ukrainy”, “Istorychne kraieznavstvo”, “Etnohrafichne kraieznavstvo”, Mykolaiv*.
10. Mukhamedzhanova V.F. (2006). *Sotsialno-psykholohicheskye osobennosti supruzheskykh vzaymootnosheni v mono- y polyetnicheskykh semiakh, prozhyvaiushchyykh v selskoi mestnosti [Socio-psychological particularities of matrimonial relationships in mono- and poly-ethnic families living in a countryside] (PhD Thesis)*, Samara.
11. Panchuk M.I. (ed.) (2000). *Natsionalni menshyny Ukrainy u KhKh stolitti: polityko-pravovyi aspekt [National minorities of Ukraine in the XX century: a political-legal aspect]*. Kyiv : In-t politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy.
12. Novikova L.V. (2018). *Istoriia etnichnykh (natsionalnykh) menshyn v Ukraini [History of ethnic (national) minorities in Ukraine]*. Odesa : ONU.
13. Hornostai P.P. (ed.) (2014). *Psykhologhiia hrupovoi identychnosti: zakonomirnosti stanovlennia: monohrafiia [Psychology of group identity: patterns of formation: a monograph]*. Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. Kyiv : Milenium.
14. Chepelieva N.V. (2010). *Kulturni chynnyky rozuminnia ta interpretatsii osobystoho dosvidu [Cultural factors of understanding and interpretation of personal experience]*. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”*. Seriia: Psykhologhiia i pedahohika, № 14, pp. 11–26.
15. Ejdemiller E.G., Yustickis V.V. (1999). *Psihologiya i psihoterapiya semi [Family psychology and psychotherapy]*. Sankt-Peterburg, Piter.
16. Burgess R.L., Youngblade L.M. (1988). Social incompetence and the intergenerational transmission of abusive parental practices, eds. G.T. Hotaling, D. Finkelhor, J.T. Kirkpatrick, M.A. Straus.
17. Caspi A., Elder G.H.J. (1988). Emergent family patterns: The intergenerational construction of problem behaviour and relationships, eds. R. Hinde, J. Stevenson-Hinde, *Relationships within families*, Oxford, UK, Oxford University Press, pp. 218–240.
18. Farnicka M. (2016). *W poszukiwaniu uwarunkowań transmisji międzypokoleniowej – znaczenie pełnionej roli rodzinnej w kontynuowaniu wzorców rodzicielstwa*, *Psychologiczne Zeszyty Naukowe*.
19. Nossrat Peseschkian (2016). *Positive Family Therapy – Positive Psychotherapy Manual for Therapists and Families*, Author House UK.